

Сенченко А. П.

СТАТИСТИКА УХИЛЕННЯ ЄВРЕЇВ ВІД ЗАГАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ І «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1879–1884 РОКАХ: ДИСКУСІЯ В РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІЙ ПРЕСІ

У статті розглянуто дискусію в російсько-єврейській пресі про статистику ухилення євреїв від загальної військової повинності в Російській імперії. Аналіз матеріалів двох російсько-єврейських видань «Рассвет» і «Русский еврей» показав, яким чином найбільш емансипована частина єврейського населення відреагувала на звинувачення євреїв в ухиленні від військової служби в перше десятиліття після поширення на євреїв загальної військової повинності.

Ключові слова: євреї, статистика ухилення євреїв, Російська імператорська армія, загальна військова повинність.

«Єврейське питання» в Російській імперії було однією з важливих тем для дискусій на шпальтах газет наприкінці 1870-х та і початку 1880-х рр. Більше того, твердження про ухилення євреїв від військової служби було одним з основних аргументів противників надання євреям громадянського рівноправ'я в Російській імперії [9, с. 186]. Попри ці заклики, новий Статут про загальну військову повинність 1874 р. передбачав призов євреїв до армії Російської імперії на загальних підставах [13, с. 2–3]. Джон Клір вказав на той факт, що призов євреїв на загальних підставах розглядався як своєрідне випробування на лояльність і патріотизм. Проте вже незабаром після запровадження загальної військової повинності виникло уявлення про те, що євреї цей тест не пройшли [18, с. 334]. Інтерпретація статистики щодо ухилення євреїв від військової повинності відіграла дуже важливу роль у виникненні такого уявлення. І тому особливо цікавою є реакція російсько-єврейської преси на звинувачення євреїв в ухиленні від загальної військової повинності. Через обмежений характер цього дослідження ми зосередимося на відслідковуванні реакції на звинувачення в ухиленні від призовів лише в двох російсько-єврейських періодичних виданнях – «Рассвет» і «Русский еврей». Ці видання виходили в один із ключових періодів історії євреїв у Російській імперії, а саме в 1879–1884 рр. Тобто започатковано ці газети було ще в період правління Олександра II, а закрилися вони вже за правління Олександра III. Це лише

шість років, але за цей період становище євреїв у Російській імперії змінилося докорінним чином. Тому на матеріалах цих періодичних видань можна відслідкувати зміну в ставленні найбільш емансипованої частини російського єврейства до дискусії навколо ухилення євреїв від призовів до війська.

Насамперед варто наголосити на особливому ставленні до статистики в цей період. У початковий період існування «Русского еврея» та «Рассвета» автори статей у цих російсько-єврейських періодичних виданнях навіть не намагалися дискутувати щодо правдивості статистичних даних про ухилення євреїв від загальної військової повинності. Наприклад, у четвертому номері «Русского еврея» за 1879 р. автор передової статті звернувся до представників усіх єврейських громад у Російській імперії щодо відбування євреями військової повинності та щодо призову 1879 р. Передусім він визнав, що є надійні докази ухилення євреїв від служби у війську. За його словами, ці докази надала статистика. «Проти нас, євреїв, свідчать цифри – найдоказовіші й найнепідкупніші свідки в світі, – і цифри ці звинувачують нас у тому, що в усіх губерніях у місцевостях, де живуть євреї, кількість євреїв, що не з'явилися до призову, в 3–4 рази, а в деяких губерніях навіть у 10 разів більше, ніж кількість неєвреїв, що не з'явилися до призову» [7, с. 97–98]. Отже, автор не намагався піддати сумніву офіційну статистику щодо цього питання. Натомість він спробував пояснити причини

* Автор висловлює подяку своєму науковому керівникові Віталію Черноіваненку за допомогу в підготовці цієї статті.

появи диспропорційних цифр ухилення євреїв від військової служби порівняно з рештою населення імперії. На думку автора, така ситуація склалася через неточності при складанні призовних списків для єврейського населення імперії, адже ці списки містили прізвища багатьох євреїв, що вже померли на той момент або переїхали до іншої місцевості. Зрештою автор закликав представників єврейських громад сприяти виправленню помилок у призовних списках, а також усіма можливими способами запобігати ухиленню від призовів. Крім того, він вказав читачам, що від сумлінного виконання військового обов'язку євреями залежить становище усієї «національності» [7, с. 100–102]. Закінчується стаття закликом протистояти ухиленню євреїв від загальної військової повинності заради блага народу і батьківщини. Такий заклик є дуже важливим для розуміння позиції автора статті щодо питання ухилення євреїв від військової повинності. У такий спосіб він спробував пояснити причини недобору призовників з євреїв і, водночас, поєднати заклики до патріотизму і до єврейської солідарності. Це дуже цікавий момент, оскільки на шпальтах «Русского еврея» за наступні п'ять років дуже складно знайти поєднання подібних висловлювань.

«Рассвет» у 1879 р. дотримувався аналогічного підходу до висвітлення дискусії навколо статистики про ухилення євреїв від загальної військової повинності. Проте це видання приділило зовсім небагато уваги питанню звинувачення євреїв в ухиленні від військового обов'язку протягом першого року свого існування. Лише у п'ятнадцятому номері в рубриці «Внутреннее обозрение» було надруковано статтю з оглядом відгуків про призов євреїв до війська восени 1879 р. Автор цієї статті зібрав відгуки про призов євреїв з інших періодичних видань та повідомлення читачів і спробував обґрунтувати думку про покращення ситуації з ухиленням євреїв. Він теж намагався в межах однієї статті вказати на причини цього явища і продемонструвати покращення ситуації з призовом у 1879 р. Зрештою він робить висновок: «Якщо вдуматися в усі наведені нами дані, які хоча не повні, але все-таки стосуються різних визначних пунктів населеної євреями місцевості, то можна дійти досить втішного загального висновку, що ухилення євреїв від військової повинності не лише не посилюється, але, навпаки, досить помітно йде на спад, а в деяких місцевостях відправлення євреями військової повинності стає навіть нормальним» [1, с. 572]. Отже, автор не ставить під сумнів думку про те, що євреї значно більше

ухилялися від військової повинності, ніж інші групи населення. Він лише намагається переконати читача у наявності позитивної динаміки у вирішенні цього питання. Більше того, автор висловлює надію, що цей факт зменшить силу і кількість докорів щодо небажання євреїв служити у війську. Він також закликав єврейські громади вжити більш рішучих заходів, щоб запобігти ухилянню членів цих громад від загальної військової повинності. Зокрема автор навів приклад заохочення новобранців грошовими винагородами за рахунок інших молодих євреїв та єврейської громади [1, с. 573]. Тож можна зробити висновок, що в початковий період існування російсько-єврейські періодичні видання «Рассвет» і «Русский еврей» намагалися сумістити визнання ідеї про ухилення великої кількості євреїв від військової повинності з пошуком пояснень цього явища. Крім того, ці періодичні видання намагалися узгодити патріотичні заклики до єврейських громад із закликами до солідарності євреїв у питанні боротьби з недобором єврейських призовників.

На початку 1880 р. російсько-єврейські видання продовжили свої спроби сумістити визнання офіційних статистичних даних про ухилення євреїв від військової повинності з пошуком пояснень цього явища та спробами знайти вихід з такої ситуації. У сьомому номері «Рассвета» за 1880 р. було опубліковано статтю, що спростовувала попередні висновки про зменшення масштабів ухилення євреїв у 1879 р. Автор статті прокоментував офіційні дані про ухилення євреїв від військової служби, що були опубліковані у «Правительственном вестнику». «Нарешті, на днях ми прочитали в “Урядовому віснику” урядове повідомлення, яке разючим і незаперечним чином підтверджує те, що євреї продовжують ухилятися від військової повинності» [2, с. 244]. При цьому автор не піддає сумніву цифри ухилення євреїв. Натомість він зосередився на розгляді прикладів ухилення євреїв від військової повинності та запропонованих способах боротьби з цим явищем. Проте вже в серпні 1880 р. «Рассвет» різко змінив риторику щодо питання ухилення євреїв від загальної військової повинності. 7 серпня 1880 р. у 32-му номері цього видання було опубліковано першу частину статті «Воинская повинность евреев», автор якої (що підписався як А. Барський) намагався на основі статистичних даних показати несправедливість звинувачення євреїв в ухиленні від військової повинності. Особливістю цієї статті був новий підхід до статистичних даних про ухилення євреїв від військової повинності.

Автор на початку статті висловив свою ідею щодо причини недоборів євреїв у військо: «Але за детального розгляду звітів виявляється, що кількість євреїв призовного віку, які зазначені у призовних списках, і кількість необхідних з них новобранців не відповідає чисельності єврейського населення» [4, с. 1266]. Цю велику за обсягом статтю з аналізом значної кількості статистичних даних та таблиць опубліковано у чотирьох номерах «Рассвета» підряд з 32-го по 35-й. Зрештою, автор статті зробив висновок про те, що недобір стався через помилки в списках призовників та неправильний облік єврейського населення взагалі, і закликав відповідні державні органи взятися за виправлення цієї ситуації [3, с. 1390].

Ця публікація знаменувала поворот у підході російсько-єврейської преси до питання висвітлення ухилення євреїв від військової повинності. Тепер автори статей почали переконувати читачів у тому, що реальна кількість євреїв, що ухиляються, не більше ніж в інших національних групах, а офіційна статистика не відповідає реальному стану справ і лише шкодить процесу призову євреїв у військо та зумовлює нові законодавчі обмеження для євреїв. Для цього вони аналізували доступні їм статистичні дані про призови та населення Російської імперії. Своєрідним наслідком повороту у висвітленні «Рассветом» питання ухилення євреїв від загальної військової повинності була передова стаття в 42-му номері від 16 жовтня 1880 р. Автор статті посилається на статтю Барського і відкидає звинувачення про те що ухилення євреїв мало значно більші масштаби, ніж ухилення інших груп: «У надрукованій нами недавно статті “Військова повинність євреїв” це питання розглянуто детально на підставі статистичних даних, причому виявилось, що за призовними списками чисельність єврейського населення виявляється значно більшою за дійсну» [14, с. 1641–1645]. Таким чином російсько-єврейська преса взяла на озброєння статистичні дані задля захисту інтересів єврейського населення імперії. Більше того, саму систему обліку населення та складання призовних списків почали звинувачувати у штучному створенні проблеми недобору євреїв. Тобто це видання відмовилося від визнання звинувачень євреїв в ухиленні від військової повинності на основі офіційної статистики, та почало звинувачувати саму систему здійснення призовів у неправильному обліку єврейських призовників. Для цього автори російсько-єврейських періодичних видань взяли на озброєння статистику призовів, яка в попередні роки була

основним доказом ухилення євреїв від служби у військо. Це був цілком новий підхід до цього питання.

Такий новий підхід у «Рассвете» є особливо цікавим, оскільки «Русский еврей» залишався на своїх старих позиціях у 1880 р. Зокрема у 34-му номері за 1880 р. автор передової статті апелює до патріотизму євреїв і пропонує єврейським громадам вжити усіх можливих заходів, щоб уникнути недоборів єврейських призовників, аж до встановлення нагляду над потенційними призовниками з боку очільників громад. Він навіть не намагається застосувати якісь нові підходи до цього питання і фактично визнає правдивість звинувачення у схильності євреїв до уникнення військової повинності: «Несхильність деяких з нашого середовища до військової служби – так, “це наш гріх, наш великий гріх!”» [8, с. 1323]. Наступного разу «Русский еврей» підняв порушив цю тему у передовій статті 44-го номера напередодні початку призову 1880 р. У цій статті автор закликає єврейську інтелігенцію вплинути на усіх євреїв Російської імперії задля знищення такого явища, як ухилення євреїв від служби у військо: «Але, повторюємо, найзагальнішим та найсуттєвішим заходом все-таки залишається вплив з боку інтелігенції на народ переконливим словом і, що має ще більшу вагу, своїм власним прикладом...» [6, с. 1725]. Такі заклики навряд чи призвели до бажаного ефекту, оскільки вони виглядали малопереконливими на фоні нового підходу, застосованого в «Рассвете», до питання ухилення євреїв від служби у військо. Тому вже в 1881–1883 рр. в «Русском еврее» було опубліковано цикл статей під загальною назвою «Статистические этюды об уклонении евреев от воинской повинности» за авторством Г. Рабіновича. Він спробував шляхом детального аналізу статистичних даних показати, що основними причинами недоборів серед євреїв є недосконалість призовних списків, вади системи призову та недоліки в роботі державних органів. За його даними, велика кількість єврейських призовників не змогла з'явитися на службу через те, що цих людей не було в живих на момент призовів, проте їхні прізвища стояли у призовних списках [16, с. 1744]. Отже, основною причиною недоборів Г. Рабінович, як і А. Барський, називав завищену норму призовників-євреїв. На його думку, єврейське населення імперії просто не могло дати таку велику кількість призовників. Інші публікації цього видання на тему звинувачення євреїв в ухиленні від загальної військової повинності у 1881–1884 рр. підтверджували ці висновки. Деякі публікації

навіть прямо вказували, що проблеми виправлення призовних списків пов'язані з обмежувальними законами щодо євреїв, упередженим ставленням імперських чиновників і їхньою непрофесійністю [10, с. 16–20]. Це був цілковитий відхід від попередньої практики, коли євреїв закликали виправити становище. Нові публікації також наголошували на прикладах ігнорування проблеми неправильного обліку єврейських призовників з боку державних установ. Таким чином на перший план виходить проблема законодавчих обмежень для євреїв. Окремі автори навіть вбачали першопричину великої кількості проблем, у тому числі і проблеми складання призовних списків на основі неактуальних даних про єврейських призовників, у нерівноправному становищі євреїв у Російській імперії [11, с. 19–21].

«Рассвет» у 1881–1884 рр. продовжив практику публікації статей про призови євреїв, автори яких на основі статистичних даних відкидали звинувачення в ухиленні євреїв від військової повинності. Наприклад, у 20-му номері за 1881 р. було надруковано першу статтю з нового циклу на тему ухилення євреїв під назвою «Воинская повинность и евреи». У цих статтях автор розглядав поширення на євреїв рекрутських наборів і військової повинності та намагався показати, яким чином обмежувальні закони щодо євреїв суперечать принципу загальності військової повинності [5, с. 446–450]. Крім того, у цьому виданні була нова рубрика, цілком присвячена військовій повинності. У «Фактах по отбыванию воинской повинности» друкували листи від читачів зі свідченнями про недоліки системи призову [17, с. 538]. Крім того, щороку у номерах видання за листопад та грудень публікували велику кількість листів читачів зі звітами про здійснення призовів євреїв у різних містах Російської імперії. Ці листи зазвичай повідомляли про успішні призови або проблеми, пов'язані з внесенням до призовних списків давно померлих чи тих, хто вже призивався в інших місцях.

Отже, підхід російсько-єврейської преси до висвітлення питання про ухилення євреїв від загальної військової повинності змінився кардинальним чином протягом 1879–1884 рр. Дж. Клір вбачав причину таких змін в усвідомленні контрпродуктивності апологетичних позицій [18, с. 347]. Проте перехід російсько-єврейських видань від захисної стратегії до активного відкидання звинувачень у схильності євреїв ухилятися від військової служби відбувся у різних періодичних виданнях не одночасно. «Рассвет» ще влітку 1880 р. опублікував матеріали, які за допомогою статистичних даних спростовували

звинувачення євреїв у масовому ухиленні від військової служби, а «Русский еврей» прийняв нову стратегію лише в 1881 р. Проте спільним для обох видань було те, що вони приділяли дуже багато уваги питанням призовів та службі євреїв у війську. Тому доволі символічним є той факт, що передова стаття останнього номера «Русского еврея» присвячена спростуванню упередження про масове ухилення євреїв від загальної військової повинності [12, с. 1–4].

Зміна підходу російсько-єврейської преси у 1880–1881 рр. до висвітлення офіційної статистики про ухилення євреїв від загальної військової повинності була дуже складним явищем. Можна зробити висновок, що новий підхід продемонстрував втрату довіри до офіційних статистичних даних і до тієї політики, яка ґрунтувалася на цих даних. Проте велика увага у російсько-єврейській пресі до дискусії навколо статистики ухилення євреїв могла бути також свідченням спроби налагодити діалог. Такі автори, як А. Барський, Г. Рабінович та інші, здійснили спробу, на основі детального аналізу офіційних статистичних даних, продемонструвати безпідставність звинувачення євреїв Російської імперії у масовому ухиленні від служби. У такий спосіб вони спробували найпереконливіші докази противників єврейського рівноправ'я обернути на свою користь. Крім того, вони публікували ці статті російською мовою. Тобто аудиторія могла не обмежуватися лише тими євреями, що уміли читати російською мовою. Для євреїв не потрібний детальний аналіз статистичних даних призовів для того, щоб зрозуміти несправедливість звинувачень в ухиленні від служби. Багато євреїв особисто потрапляли в ситуацію, коли вони самі або їхні родичі та знайомі страждали від недоліків системи призову. Тому такий детальний аналіз був радше спробою вступити в аргументований діалог із прихильниками ідеї про масове ухилення євреїв. А. Барський та Г. Рабінович за допомогою своїх статей могли розраховувати розпочати дискусію і таким чином переконати своїх противників у хибності їхніх позицій за допомогою аналізу та інтерпретації статистичних даних. Це прагнення явно було підтримане редакціями «Рассвета» та «Русского еврея». Статті Г. Рабіновича, А. Барського та інших авторів займали дуже багато місця на шпальтах видань і були переобтяжені статистичними даними та різноманітними розрахунками. Ці статті відрізнялися від решти матеріалів інформаційного або розважального характеру. Більше того, статті Г. Рабіновича були опубліковані в 1886 р. у вигляді окремої книги [15]. Проте ці спроби діалогу ймовірно не мали бажаного результату,

оскільки публікацію подібних статей було припинено в останні два роки існування «Русского еврея» та «Рассвета». Інші автори посилалися на старі статті, але нових матеріалів із детальним аналізом статистичних даних щодо призовів євреїв до війська ці видання вже не публікували.

Отже, спроба російсько-єврейської преси налагодити діалог з прихильниками думки про масове ухилення євреїв від служби у війську була невдалою, оскільки в останній рік існу-

вання «Русского еврея» та «Рассвета» ці видання публікували статті з роз'ясненням причин завищення цифр неявки євреїв на службу, але вже без детального аналізу цих цифр. Аудиторія цих видань не потребувала докладного роз'яснення механізму виникнення статистичних даних про масове ухилення євреїв від служби, а спроби переконати опонентів за допомогою аналізу офіційної статистики не мали бажаного результату.

Список літератури

1. Внутреннее обозрение // Рассвет. – СПб., 1879. – 22 декабря.
2. Внутреннее обозрение // Рассвет. – СПб., 1880. – 14 февраля.
3. Воинская повинность евреев // Рассвет. – СПб., 1880. – 28 августа.
4. Воинская повинность евреев // Рассвет. – СПб., 1880. – 7 августа.
5. Воинская повинность и евреи // Рассвет. – СПб., 1881. – 19 марта.
6. Задача интеллигенции в деле отбывания евреями воинской повинности // Русский еврей. – СПб., 1880. – 29 октября.
7. Об отбывании воинской повинности евреями в России // Русский еврей. – СПб., 1879. – 23 сентября.
8. Об уклонении от воинской повинности и что нам делать для устранения зла // Русский еврей. – СПб., 1880. – 20 августа.
9. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Йоханан Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
10. По вопросу о неправильном составлении призывных списков // Русский еврей. – СПб., 1883. – 12 августа.
11. По вопросу о неправильном составлении призывных списков // Русский еврей. – СПб., 1883. – 19 августа.
12. Повторение задов о старом вопросе // Русский еврей. – СПб., 1884. – 31 декабря.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. 49. – Отд. 1. – СПб. : б.м., 1876. – № 52983. – С. 2–29.
14. Призыв к отправлению воинской повинности // Рассвет. – СПб., 1880. – 16 октября.
15. Рабинович Г. М. Статистические этюды: отношение призывного возраста ко всему мужскому населению в Европейской России, особенно у евреев : с девятью хромолитографированными диаграммами / Г. М. Рабинович. – СПб. : Изд. автора, 1886. – 416 с.
16. Статистический этюд об уклонении евреев от воинской повинности // Русский еврей. – СПб., 1882. – 20 ноября.
17. Факты по отбыванию воинской повинности // Рассвет. – СПб., 1881. – 2 апреля.
18. Klier John. Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881 / John Klier. – Cambridge : Cambridge UP, 1995. – 539 p.

A. Senchenko

STATISTICS OF JEWISH EVASION FROM MILITARY SERVICE AND “JEWISH QUESTION” IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1879–1884: THE DISCUSSION IN THE RUSSIAN-JEWISH PRESS

The article examines the discussion in the Russian-Jewish press about the statistics of Jewish evasion from conscription into the Russian Empire. Analysis of the content of the two Russian-Jewish periodicals (Rassvet and Russkii Yevrei) showed how the most emancipated part of the Jewish population responded to the accusation of the Jews in evasion from military service in the first decade after the extension of the universal conscription on the Jews. Rassvet and Russkii evrei existed during 1879–1884 and, therefore, these periodicals provide valuable testimony about one of the most significant periods of the history of Jews in the Russian Empire. In 1880–1881, the Russian-Jewish press changed the approach to explaining the official statistics on Jewish evasion of the general conscription. The new approach demonstrated loss of confidence in the official statistics and in the policy that was based on this statistical data. In addition, considerable attention in the Russian-Jewish press to the debate around the statistics of Jewish evasion was probably an evidence of attempts to establish a dialogue between Jews and the opponents of the emancipation of the Jewish population of the Russian Empire. However, such an attempt for dialogue did not bring any result. Therefore, the publication of these articles was suspended in the last two years of the existence of these periodicals. Other authors continued to refer to existing articles, but these newspapers did not publish any new material with the detailed analysis of the conscription of Jews to the army. The transition of Russian-Jewish editions, from the defensive strategy to an active rejection of accusations of Jews in the evading of the military service, took place not simultaneously in these two periodicals. Rassvet published materials to refute claims of Jews in mass evasion of military service in 1880. Russkii Yevrei adopted a new strategy only in 1881. However, both editions paid a lot of attention to conscription and service of Jews in the army.

Keywords: Jews, statistics of Jewish evasion, Imperial Russian Army, general conscription.

Матеріал надійшов 16.03.2016